

ОҚЫҒУШЫ ЖАСЛАРДА ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ БИЛИМ ТИЙКАРЛАРЫН ҚӘЛИПЛЕСТИРИҰДЕ КРЕАТИВ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРИНЦИПЛЕРИ

Дәулетмуратова М.Б.
Эжинияз атындағы НМПИ
еркин излениушиси

Таянч сўзлар: миллийлик, қәдирият, фольклор, миллий ойындар, салт-дәстүр, педагогика, креатив пикир, көк терек, көк көйлек.

Ключевые слова: национальный, фольклор, национальные игры, традиционные одежды, педагогика, креативные мысли, синняя дерево, синняя рубашка.

Қарақалпақ халқы өз миллийлиги менен басқа миллетлерден айырылып турады. Миллийлигимиз миллий нағыслар менен кестелениў өнеринен турып қоймастан, басқа да миллий қадриятларымыз бенен басқа миллетлерден айырылып турамыз. Мысалға Қарақалпақ аўыз еки фольклорларымыз, аңызлар, ертеклер, айтыслар, дәстанларымыз, бир неше шығармаларымыз, қосықларымыз, жумбақ, нақыл-мақалларымыз бенен айрықша көзге түсемиз. Буннан басқа балалардың миллий ойындары: ақ терекке көк терек, аўелемен-гўелемен, бес тас, ылақ ойындары, аткөншек тебиў, қашарман топ ҳ.т.б миллий ойындарымызды алсақ болады. Соның менен бирге миллий салт дәстүрлеринен бири болған «Наўрыз байрамы», қыз узатыў, бесик жыры, қыз-жигитлер айтыслары да киреди. Миллий байрамымыз «Наўрыз» байрамында халқымыз үлкен көтериңкилик пенен байрамлап, миллий кийимлерди кийип, миллийтағамларды писирип дәтүрханларға тартып халыққа тарқатады. Бул байрамда миллий дәстүрлеримизден ат шабыслар, қошқар дүгиспек, қораз урыстырмақ, қыз-келиншеклердің ат-көншек тебиўи, балалардың миллий ойындары тамашаланады, хәм «қыз-узатыў», «беташар» көринислерин мәденият хызметкерлери көрсетип береді. Миллийлигимизди мақтаныш етип айтатуғын болсақ миллий шығармаларымыз болған дәстанлар хәм тарийхий орынларымызды тилге алсақ болады.

Ғәрезсизлик шарапаты менен жаратылған «Кадрлар таярлаўдың миллий бағдарламасы» тәлим тараўын өтмиштен қалған көз қараслар хәм сарқытлардан толық қутылыў, жоқары мағлыўмат хәм әдеп-икрамлылық талапларға жуўап бериўши жоқары билимли кадрлар таярлаў хәмде олардың сыпатын халық аралық стандартлар дәрежесине көтериўди нәзерде тутуады. Халқымыз өмиринде жүз берип атырған өзгерислер өнер тараўына да белгили дәрежеде өз тәсирин өткизбекте. Солай еткен онер хәзирги күнде инсан өмирин және де гөззал қылыў, оған эстетик руўхий азық бериў даркар. Қарақалпақ халқының тарийхын изертлеўге өз мийнетлерин қосқан Иванов, Толстов, Жданко,

Камалов, Морозовлар 1906-жылы II томнан ибарат «Қарақалпақ халқының тарихы» кітабын басып шығарған. Усы кітапқа тийкарланып Қарақалпақ халқының тарихының раўажланыўының мәдениятының қурылысын көрсетиўге болады.

Қарақалпақстан көркем өнер искусствосы өнерментшилик, кесте тигиў менен байланысly,булар халықтың көркем өнерге болған интасын арттырып, эстетикалық тәрбиясын байытады, хәмме зат аддамның психологиялық ойлаўы нәтийжесинде исленеди.

Адамның шеберлиги менен исленген өнерли ислер адамзат жәмийетинде умытылмас из қалдырады, адамға материаллық хәм мәдений заўық береді. Буның дәлийли көркем шығармаларда өз сәўлесин табады.

Бизге белгили гөззаллық сырларын үйрениў арқалы инсанларға тийисли жақсы пазийлет –келешекке жетелеў бойынша басқа тараў оқытыўшысы халық өнерментшилиги қол өнерин бере алатуғын ўазыйпаны атқара алмайды. Шынында да, талаба хәм жасларды эстетикалық хәм мораллық камалға жеткеріў, оларға хәр тәреплеме руўхый азық беріўде бул мағлыўматларымыздың орны гиреўли. Қарақалпақ нағысшылық өнери шынығыўлары талабаларда руўхыйлық ағартыўшылықтың ажыралмас бөлими есапланған көркем әмелий өнерди хәм әдеп икрамлылықты раўажландырыўға хызмет қылады.

Халық дәретпеси бала тәрбиясында үлкен орынды ийелейди. Кестешилик жас әўладты көркем өнер сезимталлығы жағынан бай өзиниң пикирин еркин айта алатуғын, билимли мийнет сүйгиш етип тәрбиялаўда халық өнерментшилиги әҳмийетли орынды тутады. Халық өнерментшилигиниң және бир өзине ылайықлы өзгешеликлери соннан ибарат, бундай мағлыўматларды беріўимизде талабаларға көркем билимлерден тысқары және мийнет көнликпесин раўажландырады, оларда гүзетиўшилик, көз алдына келтириў, еслеў, шамалаў образларды ойына келтириў усаған сыпатларыда өсирилип барылады. Олардың көркем-эстетикалық сезимталлығы дәретиўшилик, искерлик, уқыплылығы раўажланып барады.

Хәр қандай оқыў барысы сыяқлы халық өнерментшилиги шынығыўларының тийкарында да талабаларды жоқары көтериңки рухта тәрбиялаў, оларға өнердеги халықтың ролин түсиндириў жатады. Бул ўазыйпалар халық өнерментшилиги шынығыўларының хәр бир түринде әмелге асырылады. Инсанларды мийнетке хәм жасаўға руўхландырыўы, олардың ишки дүньясын байытыўы керек. Инсанның манавияты барлық ўақытта өнер

мийўелерине иқтияж сезеди. Солай екен өнерсиз жасап болмайды. Нағыс салыу өнери халық әмелий өнеринде тийкарғы орынды ийелейди. Ол хәр түрли дөретиўшилиқ шешимлерге қатнасып көркем шығармалар жаратыўда тийкар бола алады.

Қарақалпақ миллийлигимизди үлкен төрт топарға бөлип үйренсек болады.

1. Қарақалпақ миллий буйымлары: буларға миллий саз әсбаплары ала мойнақ дуўтары, шын ғобыз, гиржек. Буннан басқа турмысымызда тутынатуғын буйымларымыздан ыдыс-табақлар: кели-келсап, дигирман, уршық, қарүй, шилауыш, шыпта х.т.б буйымлар киреди.
2. Қарақалпақ миллий дәскерлери: буларға күнделикли үй шараятларымызда пайдаланылатуғын кестеленген хәм қол өнери менен жаратылатуғын буйымлар киреди. Мысалға қурақ көрпеше, шымылдық қас, бесик тартқы баўы, ун шанаш, шай қалта, ат қоржын, сыпыра, қара уй тартқы баўлары х.т.б
3. Қақалпақ миллий кийимлери буларға: Миллий көк көйлегимиз, ерлер шапаны, миллий қара қалпақ, диз кийимлер, жеңсизлер, ақ жегде, қызыл киймешек, саўкеле, миллий ерлер көйлеги, тахия, жаға хәм жең ушлары х.т.б.
4. Қарақалпақ миллий нағыслары буларға ғаўаша гүл нағысы, қошқар мүйиз нағысы, шилауш нағысы, қумырысқа бел нағысы, кереге нағысы х.т.б.

Қарақалпақша кесте тигиў өнери халық шеберлигиниң әжайып халық миллийлигине ийе. Гейпара кестели кийимниң бөлеги, нағыс түрлери, олардың орналасыў композициясы, реңлери, басқа қоңсылас ямаса тағы бир халықларда ушыраспайды. Әдетте хаял-қызлардың мереке жыйынларда кийетуғын кийимлери бир қанша турмыста қолланылатуғын буйымлар кестеленеди. Солардың арасындағы дүнья жүзине аты таралған, көркемлилиги хәм тарийхий эстетикалық әхмийети бойынша илимде жүдә бахалы қыз-келиншеклер ушын кестели көйлек, қызыл киймешек, жеңсе хәм жең ушы жипек шапанының жағасы, саўкелениң айналасы, өңирше хәм басқа да кийим бөлеклери, ал 40 жастан өткен хаяллар ушын кестели ақ көйлек (бизиң заманға келип жетпеген) ақ жегде де, ақ киймешек болған болған. Булардан тысқары кестеленип исленген ақ көзлик бесиктиң тартқы баўы болған. Қарақалпақша кесте тоқыў өнеринде пайдаланылатуғын, материаллар онша көп емес. Олар қызыл хәм қара реңли ушыға (Қызыл киймешек, жеңсе, жең ушы, өңирше, сәўкелениң кестели халқасы, жипек жегдениң жағасы х.т.б) ақ реңли (ақ киймешек, ақ жегде, аткөзлик). Кесте нағыслары халық турмысы менен, оның дүнья таныўы, хәр қыйлы түсиниклери менен тығыз байланыслы. Бул мәселелер нағыстың

сүүретиненде, атамасынанда көринип турады. Мәселен ғауаша гүл нағысы, кереге нағысы х.т.б.

Мине усылай етип миллийлигимиз хэм миллий нағысларымыз раўажлана баслаған хэм изертленип усы дәўирге келип жеткен. Қарақалпақ халқы бай тарийхқа ийе. Бизиң ата- бабамыздан бизге мийрас болып қалған, миллийлигимиздиң нышаны нағыслар болып есапланады. Хаял-қызларымыз кестешилик пенен шуғылланатуғы болған. Кесте- хэртүрли реңдеги сабақлар менен миллий кийимлерге, миллий дэскерлерге кестеленип тигилетуғын болған. Ата-бабамыз өзин қоршаған орталыққа қарап сүүрет салып нағыс көринислерин келтирип шығарған. Қол өнери яғный кестелеу өнери еки дәўир миллий нағыслары түрлерине бөлинеди.

1. Ертеден киятырған қарақалпақ халқының миллий нағысын кестелеу өнери.

2. Басқа халықлар менен қарым-қатнас арқалы бизге келген нағыслар халқымыздың көркем өнерин раўажландырыу нэтийжесинде нағыстың түрлериниң көбейиуи хэр бир нағыстың түрлериниң көркемлик көриниси исленген заттың сулыу хэм шырайлы болыуына себепли болады. Олар нағысты тэбиятқа байланыстырып хэм дәўирдиң өзгешелигине ылайықлы, ықшамлап барған.

Қарақалпақша кесте тигиу өнери халық шеберлигиниң эжайып үлгилерине ийе. Гейпара кестели кийим, кийимниң бөлеги, нағыс түрлери, олардың орналасыу композициясы, реңлери басқа қонсылас ямаса теги бир халықларда ушыраспайды. Эдетте хаял-қызлардың мереке жыйындарда кийинетуғын кийимлери, бир қанша турмыста қолланылатуғын буйымлар кестеленилген, солардың арасында ең көркемли етип кестеленетуғын көркемлиги хэм тарийхый эстетикалақ эҳмийети бойынша гилемде жүдэ баҳаласы қыз-келиншеклер ушын кестели көк көйлек, қызыл киймешек, жеңсе хэм жең ушы, жипек шапанның жағасы, сәўкелениң халақасы, өңирше хэм басқа да кийим бөлеклери, ал 40 жастан өткен хаяллар ушын ақ көйлек, ақ жегде, ақ киймешек болған. Айырым жипек шапанлардың пөпегине майда ақ моншақлар, қызыл киймешеклердиң гейпараларына гүмис тенгелер дүзилген.

Нөкис, Москва, Санкт-Петербург музейлериниң қарақалпақ халық өнери бөлимлерине қарағанда, XIX хэм XX эсирдиң шерегинде ең көп таралған кестели кийим, қызыл киймешек болған. Ол узатылатуғын қыздың хам келиншектиң, жас хаялдың мереке-жыйынында кийетуғын баслы кийими болған. 1902-жылы «Русский весник» журналында жэрияланған А.Е.Россиқованың «ПО Амударье от Петро-Александровска до Нукуса»- деген

очеркинде қызыл киймешектің сүүретлемеси берілген. Барлық салтанатлы жыйындарға олар «киймешек кесте»-деп аталатуғын қалпақ кийеди. Бул таң қаларлық бас кийим, барлық турмысқа шыққан хаялларда болады. Оның тигилиуі: Бир таўардан үш тәрәпи тең үшмүйешли етип қыйып алынып, оның ортасын адам бети көринетуғын етип ойып алады.

Дөгереги әдипленеди. Бос жериниң бәри хәр түрли реңли жипек пенен кестеленеди. Кестениң өнери Маларосскаялардың өнерине уқсайды. Буннан басқа қызыл киймешектің сыпатламасын толық түрде И.А.Жданко бир неше жумысларында көрсеткен. Көкке боялған бөзге кестеленген женуш көлеми бойынша ушыға женуш пенен тең болады. Женуш жеңсеге қарағанда келте, оның баслы нағыс үлгилери еки үштен артпайды. Өзине тән айрықша нағыслары болмайды.

Қарақалпақ кесте өнериниң әжайып үлгилериниң бири көк көйлек. Ол келиншектің хәм жас хаялдың кийими. Көк көйлек қаралтым көк реңде боялған, бөзге қызыл, сары сабақлар менен кестеленеди. Нағыслар жағадан басланып, еки өнерин бойлап көйлектің алдыңғы етегине дейин хәм еки жеңниң ушында болады. Теңиз бойындағы аўылларда жасаўшы ямаса сол жақтан қырға көшип келген, ески адамлар көк көйлектің нағысын «саўыт нағыс» деп атайды. Соның менен бирге нағыссыз көк рең қарақалпақларда қайғы-матамның белгиси болған. Тахтакөпир, Қараөзек районларында Даўлемтурат қызы Оразгүл өзи ислеген көк көйлекти Қарақалпақ мәмлекетлик көркем өнери музейинде (№2458), Саске қызы Хәжигүл ақ жегдесин (2033) экспедиция ағзаларына тапсырды. Мойнақ районында Абдул қызы Аманбийке, Даўлетияр қызы Улбоған, Махамбет қызы Бийбираба, Бердамбет қызы Бийбизада атлы шеберлер болған.

Өңирше төмени ушланып, ал жоқарысы айырылып ямаса кесик болып келеди. Нағысланатуғын бети ушығадан болып бөз бенен астарланады. Ушығаға муқиятлап кесте тоқып, оның үстине түйме теңгелер тағылады. Өңиршениң көбинесе еки жол нағысы болады.

Буннан басқа миллий дәскерлеримиздиң бир түри «шанаш» әдетте бузаў терисинен исленген болады, оған териден ямаса реңли шүбереклерден үстине тигип нағыс әшекөйленеди. Бул шанаш кишкене малдың баласының терисинен (қозы ямаса ылақ) исленген, себеби узынлығы тек 55см ғана болады. Нағыстың төмени үш бөлекленген, бастан аяқ шыйратылған шақалы дарақ шанаштың аўыз жағында бир неше рет қайталланып араласып келетуғын ийрекей толқын нағыслар, төмендеги ушында әжайып шеберлик пенен исленген моншақ

өткерген пөпеклер бар. Моншақлар ҳәр түрли жипек сабақ пенен тигилген нағыслардан ибарат болған пөпеклерде аттың жанасында болады, хәм безеклер ретинде пайдаланылады.

1970-Жыллар Қарақалпақстанда кесте тигиў өнеринин жаңа өмири басланды. Дәслеп бир қанша сүүретшилердиң шығармаларында, кестели кийим, кесте нағысы көрине баслады. Мысалға: Қ. Сайповтың плакатлары, китапқа ислеген сүүретлери, қәуендер Бердимуратовтың хәм Карим Мамутовтың бир қанша жумысларын алсақ болады. Атабаевтың «Хаял» портрети хәм басқа да бир қанша жумысларында, Галина Абдирахманованың «Зергердиң дүканында», «Келиншек» атлы жумысларында қызыл киймешек, көк көйлек суўретленеди. Қарақалпақстан архитектурасы, дийўалға сүүрет салыў өнери халық нағысын, соның ишинде кесте өнерин қайта раўажландырыў исине араласты. Нөкистиң бурынғы темир жол вокзалының фаесиндеги П.Есенғалиевтың хәм М. Ишановтың «Той» атлы көлемли жумысында кестели кийимниң биразы тәбийий ренде көрсетилген. Буннан басқа қарақалпақ миллийлиги хәкқыиңда бир қанша шайырлардың, илимпазлардың мийнетлеринде барлық миллийлигимиздиң түрлери, келип шығыў тарийхы хәкқыиңда кеңнен көрсетип бере алған.

Мине солай етип миллийлигимизди оның раўажланыў тарийхын хәм оны ислеп шығыў халқымыз турмысына ен жайдырыў хәм оларды европа усылы менен раўажландырған ҳалда талаба жасларымыздың санасына киргизип барсақ миллий кадриятларымызды беккемлеп хәм оларды билимлендириў системасына киргизип, олардың қолланылыўдағы әҳмийети орны гүреўли.

Соның менен қатар миллийлигимизди басқа мәмлекетлерге танытсақ хәм шет ел музейлеринде белгили орынларды ийелеп турған миллий кийимлеримиз түрлерин мәдженият тараўында хәм халқымыз турмысында қолланыўда ен жайдырсақ келешек әўлад ушын миллий кадриятларымызды сақлап қалыўда үлкен үлес қосқан боламыз. Буның айқын дәлийли Қарақалпақстандағы «Савицкий» атындағы музейимиздиң ишиндеги миллий экспонатлардың көринислери хәм түлери дүнья жүзи музейлери арасында белгили орынды ийелеўин мақтаныш етиў жүдә орынлы.

Әдебиятлар:

1. М. Толстов. История народов каракалпакии. М. 1936. том II
2. Базарбаев Ж. Руўхыятымыз маржанлары. Н. Билим. 2008.
3. Омонтураев А. Чорвадор нутқида уй-рузғор буюмлари ном ива мақомлар эвфемизми. Термиз. 2007.
4. Хожанов М. Қарақалпақ тилинде орнитонимлер. Н. 2019